
ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО
ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

УДК 340.15(477)''09/13''

Кормич А. І., НУ «ОЮА»

**ПРАВОВІ ДЕРЖАВОТВОРЧІ ІДЕЇ
ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ**

В статті аналізується процес розвитку правових ідей та становлення законодавства в період Київської Русі. Розглянуто вплив правового чинника на ефективність управління та інтенсивність державотворення.

Процес формування української державності нерозривно пов'язаний з розвитком правової думки, що виступала дієвим чинником державотворення, фіксуючи основні його параметри в конкретних нормах. Тому розуміння сутності держави та специфіки всіх складних державотворчих процесів, що характеризують суспільний розвиток, обов'язково потребує дослідження правових ідей та документів, які їх відображають. Це зумовило аналіз процесу становлення державності в нерозривному поєднанні з характеристикою правових документів в науковій літературі, передусім в дослідженнях вчень про державу і право [1; 3; 4].

Протягом I тисячоліття н.е. племена, що населяли терени сучасної України, пережили ряд важливих періодів своєї суспільно-політичної історії. Вони пройшли шлях від родоплемінної організації влади і військової демократії з первісними нормами соціального життя до багатоукладного класового суспільства, появи перших протодержав – князів і становлення примітивних норм державності і права та аж до створення ранньофеодальної держави, самобутні риси якої визначали всі попередні етапи історичного розвитку і яка постала як могутнє політичне об'єднання тогочасної Європи.

Літописець Прокопій Кесарійський, готський історик Йордан описують норми життя племен, що склались, як такі, що визначаються спільним вирішенням всіх проблем, обранням Ради старійшин як представників визначних родів, обранням вождя-князя для ведення війн та існуванням ряду інших важливих норм, які регламентували суспільне співжиття.

Письмові джерела, як «Повість временних літ» Нестора – літописця, характеризують процес становлення слов'янської держави на цій території, починаючи від династії Київичів та заснування Києва – центру майбутньої розвиненої держави, що через півтора століття стане відомою як Київська Русь [2, 162-163].

Саме епоха Київської Русі стане яскравим прикладом стимулюючої функції правових ідей в державотворенні. На кожному з етапів формування давньоукраїнської державності створювались нормативні акти, що регулювали суспільні відносини відповідного періоду. Найчастіше поява таких документів асоціювалась з діяльністю конкретних державних діячів, як правило, з іменами князів, які керували державою в дані періоди її історії.

Найдавніше джерело права – звичай, поступово інтегрувалось у письмові джерела і неписані правові норми ставали писаним законом. Процес формування права на цих землях мав свої особливості, оскільки рабовласництво тут не набуло розвиненого характеру і носило фактично патріархальний характер. Тому правові відносини склались між вільними людьми і стосувались в основному: життя, привілеїв, майна. Найбільше регулятивних норм відносилось саме до майнових відносин: права володіння, користування, власності, податків, майнових прав сім'ї тощо. Поступово склались і норми, що регулювали міждержавні відносини.

Так, за періоди князювання від Аскольда і Діра до Ігоря, виникла певна система права, яка регулювала взаємини князя з дружиною, боярами; укладались мирні договори, зокрема, з Візантією, де використовувались терміни як «закон руський»; визначались умови сплати данини іншими державами в результаті завойовних походів Київських князів.

Більш чіткого оформлення правові норми набули за управління княгині Ольги (945-964 рр.), яка правила від імені свого сина Святослава.

Вона провела ряд важливих реформ, спрямованих на укріплення держави і княжої влади, а також на укріплення авторитету держави у зовнішніх відносинах.

Поділила власність, землі та доходи на державні, що належали державі в цілому та приватні, які були власністю князя. Відповідно 2/3 данини посилались до Києва у державну скарбницю і 1/3 до Вишгорода (місто, яке було у власності княгині) в особисту скарбницю княгині. Створила спеціальний апарат зі збору данини. Встановила єдиний розмір податку та визначила чіткі терміни їх збору. Створюються княжі адміністрації на підконтрольних землях, шляхом переведення місцевої знаті у статус княжих бояр. Створюються органи, що виконують судові функції. Формуються засади дипломатії як способу регулювання зовнішньо-політичних взаємин.

Адміністративно-судові реформи 946-947 років можна вважати найважливішими досягненнями княгині Ольги у створенні цілісної управлінської системи та закріпленні її правового статусу. Були узаконені системи «погостів» (адміністративних, фінансових), унормовані повинності («уроки»), якими могли керуватись представники влади на місцях, коли стягували данину чи чинили суд. Вона закріпила за княжою казною виняткові права на багаті хутовим звіром землі, забезпечивши собі і нащадкам постійний приток прибутків. Адже саме хутро в той час виконувало функцію валюти або золота в торгових взаєминах з іншими державами. Але не позбавляла княгиня і підлеглих всіх засобів існування, бо розуміла, що це необхідно не лише їм, а і забезпечує можливість і надалі платити данину в державну і княжу казну. Всі ці дії реформували економіку і фінансову систему. За понад 20 років керівництва державою Ольга зміцнила Київську Русь та значно піднесла її міжнародний статус. Завдяки дипломатії, а не війнам, вона розширила кордони власної держави, коли племена добровільно переходили під її «руку». Але центральна влада ще була неспроможна обмежити права місцевої знаті. Місцеві князі знаходились лише у васальній залежності від Києва, сплачували данину та залучались як союзники до закордонних походів. При цьому вони сиділи у містах, що були центрами їх племен і виступали повноправними хазяями на своїх територіях. Держава являла собою своєрідну асоціацію «світлич» і «великих» князів, які перебували «під рукою» великих київських князів. Еволюція держави йшла шляхом розширення і розгалуження системи «княжих намісників» і їх гарнізонів. Управління і суд були джерелами прибутків. Всі соціальні та політико-правові процеси визначались розвитком феодальної формації.

Таким чином, більшість науковців стверджують, що саме за правління княгині Ольги завершився перший етап розвитку української державності та були закладені основи права Київської Русі.

Розквіт держави та права пов'язані з епохою князя Володимира Великого або Святого (980 – 1015 роки). Саме за його керівництва започаткована «нова доба» в історії української держави, права, церкви, політики.

Великим досягненням став процес християнізації Русі в результаті проведеної релігійної реформи, з вибором східної гілки християнства і орієнтацією на Візантію, яка на той час була однією з найвпливовіших держав Європи і Близького Сходу з високим рівнем культури.

Безумовно, свою роль відіграли всі попередні кроки засвоєння і прийняття нової віри, принаймні, представниками верхівки суспільства. «Повість временних літ» Нестора – літописця відносить початок цього процесу ще до часів Аскольда, коли у 867 році з'явилась християнська єпархія у Києві та відбулось часткове хрещення верхівки суспільства. За правління Олега християнство переслідувалось. Але вже за Ігоря християни співіснували з язичниками. Наприклад, перед походом на Візантію в 944 році частина війська присягала язичницьким богам Перуну і Волосу, а інша давала присягу в християнській церкві святого Іллі. Християнкою була і княгиня Ольга та її найближче оточення. У Константинополі княгиню приймав могутній володар християнського Світу імператор Візантії, між державами встановили дипломатичні відносини. Але християнізація ще не набула характеру незворотності. Так, за Святослава знову почались переслідування християн, після невдалих військових походів відбувались християнські погроми у Києві.

Остаточну крапку в цьому процесі християнізації Русі поставив князь Володимир.

Офіційне хрещення Русі Володимиром у 988 році підняло міжнародний статус Київської Русі, зміцнило княжу владу і положення феодальної верхівки держави, сприяло культурним запозиченням, які визначали характер і спрямованість політико-правового життя українського суспільства. Київська Русь остаточно увійшла в загальноєвропейський культурно-історичний і правовий простір. Поширювалась писемність, створювались школи, розвивались література, мистецтво, архітектура. Християнська ідеологічна та політико-правова система була явищем прогресивним, сприяла засвоєнню історичної спадщини Візантійської і Римської імперій. Правда у віддаленій перспективі орієнтація саме на східний варіант християнства, з падінням ролі Візантії, стала гальмувати розвиток українського суспільства. Але на час прийняття християнства це стимулювало всі процеси в державному і суспільному житті.

Володимир Великий розширив кордони Київської Русі, об'єднавши східнослов'янські племена. Він зміцнив і об'єднав державу, провівши «адміністративну реформу» у 988 році, посадивши своїх 12 синів намісниками в різних містах замість племінних вождів. Тепер від імені Володимира управляли, збирали данину, чинили суд. На кордонах будувались фортеці і фактично започатковувалась прикордонна варта.

Окрім організаційно-адміністративної діяльності значне місце відводилось правовій сфері. Князь провів судову реформу, вдосконаливав законодавство, зокрема, «Статут земляний», який діяв ще з часів Ольги.

Не меншого значення для зміцнення держави набували і церковні закони, які пізніше були систематизовані. Цими законами встановлювалась десятина з усіх доходів на утримання церкви, затверджувалось існування і компетенція церковного суду. Були засновані єпархії у великих містах, а для Київського єпископа Володимир добивається від Константинопольського патріарха титулу митрополита. Церква виступала суттєвим елементом держави, відчувала відповідальність за державу, зміцнювала авторитет державної влади князя як політичного і правового чинника. Разом з тим, церква виступала на захист моральних принципів, утверджуючи християнський світогляд.

В результаті Київська Русь займала гідне місце серед інших держав того часу, як писав пізніше митрополит Іларіон у «Слові про закон і благодать» [2, 165].

Заключний етап в утвердженні української ранньофеодальної держави Київської Русі та розвитку її правової системи пов'язані з іменами князів Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха.

Ярославу Мудрому (978 – 1054) вдалося після братовбивчої війни, що розпочалась по смерті Володимира Великого, не лише встановити контроль над територіями, а і створити умови для досягнення апогею могутності Київської Русі. Він розширив кордони держави від Балтійського до Чорного моря, від річки Оки до Карпат. Будуються собори, церкви, монастирі. При них створюються школи і бібліотеки. Розвивається культура і освіта. Саме при Ярославі будується гордість Київської Русі – храм Софії Київська.

Та особливе значення для розвитку права мала кодифікація юридичних норм українського народу, відома як «Руська правда» Ярослава Мудрого.

Її перша частина, відома як «Правда Ярослава» (1015 – 1016 роки), створювалась як заповіт для п'яти синів князя. І правовий зміст даного документу був орієнтований на захист людського життя, честі

та гідності і прояв милосердя. За будь-які злочини існував штраф, смертна кара не впроваджувалась, а найважчою карою вважалося вигнання з рідної землі. Документ включав і правові настанови дохристиянських часів, що свідчило про те, що писане право в своєму розвитку завжди спиралось на існуючі національні правові традиції. Кодекс обіймав три блоки правових норм: статті про вбивство, статті про поранення і образу, статті про порушення прав власності. Безумовно, це не повне джерело норм українського права. В ньому, наприклад, не визначалось правове становище залежного населення, деякі норми відставали від еволюції соціально-економічного життя. Але в цілому це достатньо прогресивний документ, що стимулював розвиток суспільних відносин.

Друга частина «Руської правди» отримала назву «Правда Ярославичів», її пов'язують із синами Ярослава і відносять до 1072 року. Окремі норми були доповнені і ставали відповідями на загострення соціального протесту і розвиток феодальних відносин.

«Руська правда» фіксувала чітку систему судочинства, поділяючи його на світське та церковне. У світській судовій ланці нижчою судовою інстанцією вважались громадські суди, а вищою – княжі. Компетенція кожного чітко прописувалась. Визначались учасники судового процесу: «ябедник» – офіційний обвинувач, «метальник» – писар, «істці» – слідчі, «старці» – з дорадчим голосом. Окреслювалась і юрисдикція церковних судів. Це сприяло розвитку судової системи та утверджувало правове регулювання всіх суспільних процесів.

Кодекс вперше офіційно захищав права жінок. За вбивство жінки призначалось таке ж покарання як і за вбивство чоловіка. Дружина зберігала майно по смерті чоловіка і ставала главою сім'ї. Боярин ділив майно і серед синів, і серед дочок. Право захищало матір, якщо діти не корились. Такі норми були дуже прогресивними і спирались на національні правові традиції.

Вводилась класифікація злочинів: проти князя, проти держави та проти особи, а також майнові злочини. Існувала специфічна міра покарання – «поток і пограбування» за найтяжчі злочини – підпали, конокрадство, розбій. Тоді злочинця разом з сім'єю виганяли з громади, їх майно знищували, а всі причетні позбавлялись прав.

Визначалась процедура розшуку злочинця. Передбачалась можливість для обвинувачуваного виставляти свідків – «двох послухів» на підтвердження власної невинуватості. Існували вельми специфічні випробування – водою або розпеченим залізом, що могли слугувати виправданням, або, навпаки, підтвердження скоєння злочину.

Тобто, складалась і фіксувалась ціла система правових та процесуальних норм, які регламентували конкретні сфери суспільних відносин.

Подальший розвиток права в Київській Русі відноситься до періоду правління Володимира Мономаха (1113 – 1125 роки).

Юридичний збірник «Статут Володимира Мономаха», прийнятий після великого повстання у Києві у 1113 році, був спрямований на укріплення влади князя та феодалів і, разом з тим, мав певною мірою задовольнити потреби основної маси населення – «закупів» і «смердів».

Цей юридичний документ обмежував лихварські відсотки – «рези». Унормовувались спадкові права. Вводились опікунські права та інші норми сімейного права. Великий розділ уточнював норми кримінального та процесуального права.

З ім'ям Володимира Мономаха пов'язана ще одна пам'ятка та джерело права часів Київської Русі – «Повчання дітям» [2,164]. Цей документ характеризувався як вершина права та гуманності Київської Русі. Це було «нове українське право» – договір князя з народом. В даному документі Володимир Мономах виступив проти зловживання владою з боку урядовців, проти зловживань судовою владою. Він наказував синам стежити за тим, щоб не звинувачували невинних. Князь виступив проти введення смертної кари. Він піднімав авторитет релігії та кліру. Наголошував на ідеалах справедливості, шани і поваги до людей, відповідальності за власні вчинки і перед людьми, і перед Богом. Він призивав підтримувати авторитет і славу держави, старанно вчитись і працювати для цього.

Такий зміст правових настанов свідчив про намагання князя поєднувати справедливе володарювання з турботою про спасіння душі, відповідно до повчань митрополита Никифора на адресу самого Володимира Мономаха. Він гідно продовжував справу своїх попередників щодо вдосконалення правової та управлінської системи держави, роблячи їх більш ефективними.

Таким чином, за правління різних князів політико-правова думка Київської Русі активно розвивалась під впливом політичних ідей Візантії, ортодоксального християнства та історичної спадщини слов'янських і неслов'янських протодержавних утворень попередніх епох.

В системі влади вагома роль належала судовим інституціям, найвищою ланкою яких був князь. В свідомості народу князь сприймався як вищий і справедливий суд, за старою традицією поваги до родоплемінної старшини. Як політико-правова так і церковно-державна

доктрини підтримували такий імідж князя. Поступове розмежування юрисдикції князя, церкви та васалів залишало регулювання найважливіших відносин за князем, що виступав вищою інстанцією, здатною розв'язати складні суспільні суперечності та контролювати процес регуляції правових відносин в державі і суспільстві.

Важливе місце в системі владно-управлінських відносин займали також і представницькі установи з відповідними інституційними структурами: князівська рада, боярська рада, князівські з'їзди, собори. Взаємини між ними складались як певний компроміс між сильною державною системою управління і установами попередньої воєнної демократії.

Помітним був також вплив віча, з широкою компетенцією у вирішенні важливих державних справ. Це надбання родоплемінного суспільства забезпечувало безпосередню участь народу в управлінні, особисте право людини. Саме цей верховний орган влади вирішував питання війни і миру, фінансів, оговорював закони, міг вигнати князя, який не влаштував громаду, або поставити князя на володіння. І це обмежувало князівську владу, незважаючи на авторитет і громадську вагу князя в період Київської Русі, створюючи можливості для самоврядування.

Правові аспекти суспільного життя даної історичної епохи мали і ряд інших проявів. Так, утвердження княжої, боярської, церковної власності спричинило оформлення складної і взаємопов'язаної системи сюзеренітету – васалітету, зближення публічної влади з земельними власниками, посилення не лише економічної, а і особистої залежності селян-общинників тощо.

Важливу роль у виконанні державних функцій відіграла церква. Саме вона здійснювала певний ідеологічний примус, виправдовувала політику держави, освячувала князівську владу, її практичну діяльність та законодавство. Так будувались взаємини світської і церковної влади в період централізованої держави. Правда пізніше, на етапі князівських міжусобиць та феодальної роздрібненості, ця тенденція дещо зміниться, поступившись претензіям духівництва на керівні ролі і певною опозиційністю до великокнязівського престолу.

Таким чином, можна констатувати, що правові ідеї та їх втілення в законодавство стимулювали розвиток української державності періоду Київської Русі, впроваджували прогресивні зрушення у формуванні системи управління та у державному і суспільному розвитку, забезпечували гідне місце української держави серед цивілізованих європейських країн.

Бібліографічний список:

1. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право / А.І. Кормич. – К. : Алерта, 2012. – С. 247-254.
2. Правовая мысль : антология / Сост. В. П. Малахов. – М. : Академический проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – С. 162-165.
3. Скакун О. Ф. Прогресивна політико-правова думка на Україні: IX ст. – 1917 р. / О. Ф. Скакун. – К., 1990.
4. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 1.

В статтє анализується процес розвитку правових ідей і становлення законодавства в епоху Київської Русі. Розглянуто вплив правового фактора на ефективність управління і інтенсивність державного будівництва.

The present article provides the analyses of the process of legal ideas development and formation of legislation in the times of Kievskia Rus. The influence of legal factors upon the effectiveness of public administration and the dynamics state building